

EXCAVATIONS AT PYDNA (1988)

by M. BESIOS

I. MAKRYGIALOS. Northern cemetery of Pydna, field no. 937

The excavation of the trial trench of 1987 was continued and finished. Fifty burials of the second half of the 4th century were excavated; they were divided into groups corresponding to different families. Most of the burials were found inside pit-graves with space for the wooden bier of the dead and wooden cover. Burials of babies were placed in wooden sarcophagi. Finally, three cremations of children were found in pit-graves having the form of a cist.

II. ALYKES OF KITROS. K. Chrysochoidis' field

The excavation of the mound which started in 1984 was continued. The mound covered the burials of a family of *hetairoi* dated from the mid-4th to the 2nd century B.C. The burials of the 4th century were isolated, placed in pit- or cist-graves, while a Macedonian one-chamber tomb was built around the late 4th or early 3rd century B.C., where all subsequent burials of the family were placed; only the burials of children were excluded. From the middle of the 2nd century B.C., isolated adult burials were placed around the tomb. This date coincides with the battle of Pydna in 168 B.C., when Macedonia was conquered by the Romans, or 148 B.C. when Macedonia became a Roman province and arises certain questions: a) the Romans probably prohibited the use of the Macedonian tomb, because it was used by the *hetairoi*, supporters of the Macedonian royal house; b) the right to build Macedonian tombs was only given to persons holding certain offices, probably an influence of Plato's Laws.

This second remark explains the sudden appearance of the Macedonian tomb in the second half of the 4th century B.C. and its disappearance by the middle of the 2nd century B.C.

Finally, the excavation of the Macedonian tomb of the Chrysochoidis mound also revealed that earlier burials with their offerings were removed; these data suggest that the dating of many Macedonian tombs based on the remains of the robbed goods in the second half of the 3rd or first half of the 2nd century may be not correct.

III. MAKRYGIALOS. Northern cemetery of Pydna. Field no. 947

Pit-graves were found during trial trenches in the area of the cemetery of the 5th century B.C. One of them was excavated, containing the inhumation of a girl accompanied by gold, bronze and iron jewellery, black-glazed pottery and three white *lekythoi*.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΥΔΝΑΣ

Τα αποτελέσματα πέντε χρόνων συστηματικών ανασκαφών της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην αρχαία Πύδνα (Βυζαντινό Κίτρος), 2 χλμ. Ν του Μακρύγιαλου Πιερίας, είναι μέχρι στιγμής τα εξής:

1) Η αποκάλυψη της μεσοβυζαντινής επισκοπής Κίτρος¹ (Εικ. 1). Πρόκειται για μια βασιλική μεταβατικού τύπου με τρούλο και περίστωο του τέλους του 10ου αι. (Σχ. 1), στην οποία προστέθηκε αργότερα εξωνάρθηκας με έξι εντοιχισμένους κίονες (Εικ. 2) και σε μεταγενέστερη φάση ορθογώνιος περίβολος, που πιθανότατα κατασκευάστηκε από τους Φράγκους.

2) Η αποκάλυψη τμημάτων του βόρειου στυλοβάτη, της αψίδας (Εικ. 3) και του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

3) Ο εντοπισμός τμήματος της αψίδας μιας αρχαιότερης βασιλικής (Εικ. 4), που κατασκευάστηκε πριν από την ίδρυση του κάστρου, δεδομένου ότι η περιφέρεια της αψίδας της παρεμβάλλεται στην πορεία του ανατολικού περιβόλου του φρουρίου. Επειδή η παλαιοχριστιανική γλυπτική της ανασκαφής χρονολογείται στις αρχές του 5ου και στον 6ο αι., συμπεραίνεται ότι και η κατασκευή των δύο βασιλικών ανάγεται στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους. Η ύπαρξη βασιλικής του 5ου αι. στην Πύδνα πρέπει να συνδεθεί με τον πολιούχο της μάρτυρα Αλέξανδρο², που μαρτύρησε εκεί επί Μαξιμιανού.

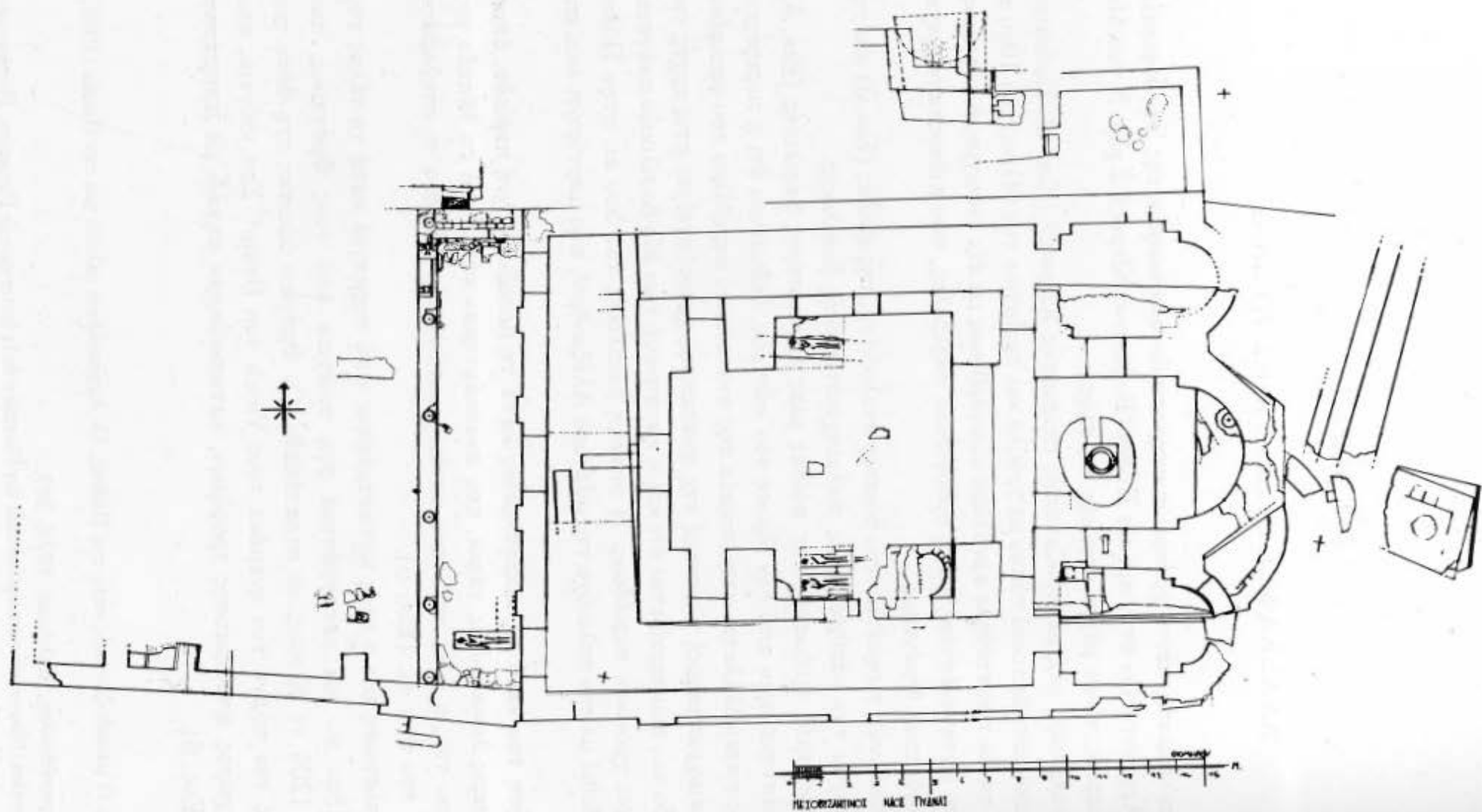
4) Η χρήση του ναού ως νεκροταφείου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως δηλώνουν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι, που ανασκάφτηκαν κάτω από το δάπεδο του κεντρικού χώρου του, ο ένας από τους οποίους κατάστρεψε μάλιστα το στυλοβάτη της βασιλικής του 6ου αι. (Εικ. 5).

5) Η διαπίστωση ότι ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά το τέλος του 12ου-αρχές 13ου αι. και μετατράπηκε στη συνέχεια από τους Φράγκους, που κατέλαβαν το 1204 το Κίτρος, σε στρατόπεδο. Οι Φράγκοι ύψωσαν στη θέση του Ιερού Βήματος τον πύργο του ηγεμόνα τους Virich von Daum³. Στο ισόγειο, που χρησίμευε ως χώρος αποθήκευσης τροφίμων, κατασκεύασαν πηγάδι με μαρμάρινο προστομιαίο (Εικ. 6).

1. Ε. Μαρκή, Ο μεσοβυζαντινός ναός της Πύδνας, Οι Αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία (1985) 59-64.

2. Φ. Δημητρακόπουλος, Ελληνικά, 1976, 267.

3. A. Vacalopoulos, Nouveaux renseignements sur l'histoire de la forteresse de Platamon, Πεπραγμένα Η' Επιστημονικής Συνόδου του Διεθνούς Ινστιτούτου Φρουρίων (1968) 27.

Σχ. 1. Η κάτοψη της επισκοπής Κίτρους. Αποτύπωση, σχεδίαση Θ. Ομήρου.

Οι ίδιοι έκτισαν όλες τις θύρες του ναού εκτός από την ασφαλέστερη βόρεια, που για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκε ως μοναδική είσοδος του στρατοπέδου και μετέτρεψαν τα υπόλοιπα τμήματα του μνημείου σε χώρους αποθηκών και στρατωνισμού, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μέσα στο φρούριο ένα δεύτερο μικρότερο. Επίσης κατασκεύασαν σε απόσταση 2,70 μ. από το βόρειο τοίχο του ναού υπόγεια τραπεζιόσχημη θολωτή δεξαμενή (Εικ. 7), διαστάσεων 3,20×2,80×2,60×2,70 μ., με τοξωτό άνοιγμα στη νότια πλευρά, τετράγωνο φρεάτιο καθαρισμού, πήλινο αγωγό τροφοδοσίας και τραπεζιόσχημο διάδρομο διαστάσεων 3,20×3,30×1×2,70 μ., απ' όπου γινόταν η άντληση του νερού. Το σχήμα της δεξαμενής πρέπει να υπαγορεύθηκε από προϋπάρχοντες τοίχους και κυρίως από το βόρειο όριο των προσκτισμάτων του ναού.

Στην επιφάνεια της δεξαμενής και ανάμεσα σε δύο τοίχους αντιστήριξης, κάθετους προς το νότιο τοξωτό τοίχο της, διαπιστώθηκε στρώμα από τριμμένο κεραμίδι ύψους 0,50 μ. που χρησίμευσε προφανώς ως πρώτη ύλη για την κατασκευή κεραμίδων, όπως δηλώνει ο ικανός αριθμός των πλίνθων, με τα οποία βρέθηκε μπαζωμένος ο διάδρομος της δεξαμενής. Πρόκειται για αχρησιμοποίητους ορθογώνιους πλίνθους διαστάσεων 0,34×0,32×0,5 μ., που φέρουν χάραξη στη μέση για να μπορούν να κοπούν εύκολα στα δύο, ανάμεσα στις οποίες βρέθηκε και μία με την επιγραφή *Κύριε βοήθει Γεώργιον άμαρτωλόν* (Εικ. 8).

Μετά την εγκατάλειψη του κάστρου στα μέσα του 14ου αι.⁴, εγκαταστάθηκε στα ερείπια του μνημείου μια οικογένεια⁵, που κατασκεύασε επάνω στο ΝΑ πεσσό ένα φούρνο, νοτιότερα ένα πατητήρι για τις ελιές και μετέτρεψε το νότιο τμήμα του περιβόλου σε νεκροταφείο, όπου ανασκάφτηκαν τρεις βρεφικοί και δύο παιδικοί τάφοι. Το γεγονός αυτό πρέπει να συνέβη στο δεύτερο μισό του 14ου αι. και πριν από το 1386⁶, έτος κατάληψης του Κίτρου από τους Τούρκους.

6) Στο πρανές της τούμπας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και σε ύψος 15 μ. από τη θάλασσα εντοπίστηκε και ανασκάφτηκε τμήμα λατρευτικής σπηλιάς (ασκηταριού), λαξευμένης στο βράχο, που έφερε γραπτό διάκοσμο με μίμηση ορθομαρμάρωσης στο κάτω τμήμα, παραστάσεις αγίων (Εικ. 9) και ζωγραφισμένο δάπεδο (Εικ. 10) διακοσμημένο με ρόμβους, όπου εγγράφονται κόκκινα και γαλάζια ανθέμια.

Οι τοιχογραφίες του ασκηταριού, που δυστυχώς είναι αποσπασματικές και βρέθηκαν σε κακή κατάσταση, αποτοιχίστηκαν παρά τις δυσκολίες και το επικίνδυνο του εγχειρήματος, χάρη στο ζήλο και τις προσπάθειες των συντηρητών της Εφορείας Γ. Κωνσταντινίδη και Γ. Γούσια. Όπως διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια της αποτοιχίσης, το ασκηταριό ήταν αρχικά επιχρισμένο με λευκό κονίαμα και εικονογραφήθηκε γύρω στα μέσα του 11ου αι., όπως δείχνει η σύγκριση της πτυχολογίας⁷

4. Ε. Μαρκή, Οι ιστορικές πηγές για την Πύδνα, Παρουσία 2-3, 1985, 46-48.

5. Ε. Μαρκή, Παρατηρήσεις στον οικισμό της Αρχαίας Πύδνας, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη (υπό έκδοση).

6. D. Nicol, The despotate of Epiros (1957) 160.

7. Η πτυχολογία των ενδυμάτων των αγίων του ασκηταριού και οι λεπτομέρειες των ποδιών

και των άλλων λεπτομερειών των σωζομένων αγίων με χρονολογημένα σύνολα. Η εκτέλεση των τοιχογραφιών συνδέεται αναμφισβήτητα με μία από τις δύο φάσεις τοιχογράφησης του επισκοπικού ναού. Μεταγενέστερο έργο, πιθανότατα του 12ου αι., πρέπει να θεωρηθεί η παράσταση του δεόμενου αρχιερέα (Εικ. 11), που όπως έδειξαν οι εργασίες αποτοίχισης, κάλυψε τη θέση μιας κόγχης λαξευμένης στο βράχο. Την παραπάνω κόγχη έκτισαν αργότερα με ωμά πλιθιά, για να ζωγραφίσουν στη συνέχεια εκεί την παράσταση του επισκόπου.

Κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο ερευνήθηκε μικρό τμήμα δυτικά της δεξαμενής, όπου ανασκάφτηκαν οι παρειές των τοίχων μιας θολωτής πυλίδας, που οδηγούσε προς το βόρειο περίβολο του μνημείου. Η πύλη αυτή, που βρίσκεται στην ίδια ευθεία με το βόρειο τοίχο της δεξαμενής και δε σώζει την καμάρα της, δεν είναι ακόμη βέβαιο, αν προϋπήρχε ή κατασκευάστηκε από τους Φράγκους. Την παραπάνω πύλη αχρήστευσε σε μεταγενέστερη εποχή ένας τοίχος με κατεύθυνση από Α-Δ, που γωνιάζει και σχηματίζει πρόσωπο με τον ευρισκόμενο σε απόσταση 1,90 μ. δυτικό τοίχο της δεξαμενής δημιουργώντας νέο άνοιγμα. Έτσι μετά την αχρήστευση της παλιάς πύλης, σχηματίστηκε στο χώρο αυτό μια νέα πρόσβαση προς το βόρειο τομέα του στρατοπέδου.

Στη συνέχεια και με στόχο την οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου, προχωρήσαμε στην ανασκαφή τμημάτων του ανατολικού και βόρειου τείχους του κάστρου, το οποίο είναι ορθογώνιο και καταλαμβάνει το νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης, ίσως την ακρόπολή της. Οι διαστάσεις του είναι, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Leake⁸ που επισκέφτηκε την Πύδνα το 1836, 4,20×1,30 μ. Η μικρή έκταση του κάστρου επιβεβαιώνει και για την Πύδνα το γνωστό και από άλλα παραδείγματα φαινόμενο της συρρίκνωσης⁹ των αρχαίων πόλεων κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Με τις ανασκαφές του τελευταίου καλοκαιριού αποκαλύφτηκε τμήμα του ανατολικού περιβόλου του κάστρου βόρεια του ναού σε μήκος 55 μ. και τμήμα του βόρειου τείχους του σε μήκος 65 μ., μέχρι την επαρχιακή οδό Μακρύγιαλου-Αλυκών. Δυστυχώς δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η αποτύπωσή του και γι' αυτό το λόγο δεν υπάρχει σχέδιο.

Στο φρούριο αναγνωρίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις και πολλές συμπληρώσεις και επισκευές. Στην παλιότερη αρχική φάση του κάστρου ανήκει το πλάτους 1,40 μ. εσωτερικό τείχος, που περιβάλλει το πρώτο από την εξωτερική πλευρά. Εξαίρεση αποτελεί το βόρειο τμήμα της εξωτερικής πλευράς του ανατολικού περιβόλου, που είναι κατασκευασμένο αποκλειστικά με πέτρες και ασβεστοκονίαμα και είναι αρχαιότερο. Η κοίτη του ανατολικού τείχους του κάστρου ακολουθεί την κλίση του λόφου, που έχει μεγαλύτερο ύψος στο ανατολικό άκρο και χαμηλώνει

θυμίζουν τον άγγελο της Βάπτισης και τους αποστόλους του Νιπτήρα στα ψηφιδωτά της Ν. Μονής της Χίου. Βλ. Ντ. Μουρίκη, Τα ψηφιδωτά της Ν. Μονής της Χίου (1985) πίν. 16 και 254.

8. Leake, Travels in Northern Greece, III (1967) 426-435.

9. Χ. Μπακιρτζής, Η αρχαιολογική έρευνα των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων στη Θράκη: Συμπεράσματα και προοπτικές, Πρακτικά Συμποσίου «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη (Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη), 5-9 Δεκεμβρίου 1985 (1988) 175 (περίπτωση Αβδήρων, Πολυστύλου).

προοδευτικά προς νότο. Για το λόγο αυτό η θεμελίωση του ανατολικού τείχους εμφανίζει μορφή βαθμιδωτών ανδρών. Στη συμβολή του ανατολικού με το βόρειο περίβολο ανασκάφτηκε η θεμελίωση τετράγωνου αρχικά και πολυγωνικού αργότερα πύργου, τον οποίο προστάτευε πρόβολος, που έφτανε μέχρι την άκρη του λόφου. Σε απόσταση 60 περίπου μέτρων από τη θέση του ΒΑ πύργου, υπήρχε στον ανατολικό περίβολο πύργος διαστάσεων 3×3 μ., ο οποίος το Μάρτιο του 1986 μετά από καταρρακτώδη βροχή κατολίσθησε στην πλαγιά. Λόγω της μεγάλης φθοράς και του χαμηλού επιπέδου διατήρησης του ανατολικού περιβόλου του κάστρου δε διακρίνεται η τοιχοποιία του εσωτερικού τείχους πλην της εξωτερικής του πλευράς, που εμφανίζει εκτός από την τοιχοποιία με την αργολιθοδομή, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, και το γνωστό μας από τον τρόπο δομής του επισκοπικού ναού ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Στο βόρειο περίβολο το εσωτερικό αρχαιότερο τείχος είναι κατασκευασμένο με πέτρες, πλίνθους και κονίαμα στις όψεις και μικρές πέτρες και κονίαμα στο εσωτερικό. Στην εξωτερική του πλευρά οι μεταξύ των λίθων αρμοί καλύπτονται με ασβεστοκονίαμα (Εικ. 12) πατημένο με σανίδι και διακοσμημένο με τα χαρακτηριστικά μυστρίσματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Στο εσωτερικό τείχος του βόρειου περιβόλου ανασκάφτηκε μία σκάλα ανόδου προς τον περίδρομο, ενώ 30 μ. περίπου δυτικότερα βρέθηκε εντοιχισμένο μέσα στην τοιχοποιία του το κάτω τμήμα μιας επιτύμβιας κλασικής στήλης του τέλους του 5ου αι. π.Χ. (Εικ. 13). Σε μεταγενέστερες επισκευές του εσωτερικού τείχους του βόρειου περιβόλου, που ανάγονται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, εντοιχίστηκε και το μεγάλο ανθρωπόμορφο βαρβαρικό ανάγλυφο (Εικ. 14), που ενδεχομένως σχετίζεται με τη βεβαιωμένη από τον ιστορικό των Γότθων Jordanes¹⁰ διαμονή των τελευταίων στην Πύδνα από το 475-480 μ.Χ. Στην παλαιοχριστιανική φάση του κάστρου φαίνεται να κατασκευάστηκε και ο μεγάλος τετράγωνος πύργος (Εικ. 15), που ανασκάφτηκε στο δυτικό άκρο της βόρειας εξωτερικής πλευράς του περιβόλου κοντά στο δρόμο, η είσοδος προς τον οποίο εντοπίστηκε στο εσωτερικό τείχος. Ο πύργος έχει δάπεδο στρωμένο με πλίνθους και δε σώζει το νότιο τοίχο του, που αποτελείται από στρωματογραφημένα μπάζα ύψους 3,50 μ. Τα μπάζα αυτά συγκρατεί προς την πλευρά του εσωτερικού τείχους λασπόκτιστη υστεροβυζαντινή τοιχοποιία από πέτρες, λάσπη και σειρές οριζόντιων πλίνθων. Ο ευρύχωρος αυτός πύργος πρέπει να προστάτευε την κεντρική πύλη του κάστρου, που κατά τη γνώμη μου πρέπει να βρισκόταν στη θέση του σημερινού δρόμου που οδηγεί στις Αλυκές.

Το εξωτερικό βόρειο τείχος του φρουρίου (Εικ. 16) είναι κατασκευασμένο με πέτρες, κονίαμα, που περιέχει λίγο τριμμένο κεραμίδι, και θραύσματα πλίνθων, διαταγμένα οριζόντια σε μια σειρά. Εσωτερικά φέρει κατά μήκος ξυλοδεσιές, μέσα στις οποίες βρέθηκαν θραύσματα ακόσμητων μεσοβυζαντινών αγγείων. Κοντά στον ανατολικό τοίχο του πύργου υπήρχε παραπύλιο, που σε μεταγενέστερη εποχή κτίστηκε. Στα μπάζα της βόρειας όψης του τείχους βρέθηκε ακέφαλο γυναικείο

10. T. Tafel, *De Thessalonica ejusque agro* (1839) 186.

αγαλμάτιο ελληνιστικών χρόνων, που κρατάει κέρασ Αμαλθείας.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση των ευρημάτων της βυζαντινής Πύδνας, θα παρακαλούσα να μου επιτραπεί μια προσωπική εξομολόγηση. Όταν επισκέφτηκα για πρώτη φορά τη θέση το Φεβρουάριο του 1982, τα μόνα ορατά ερείπια ήταν ο πύργος της ακτής και το άνω τμήμα του φράγγικου πύργου. Διέσχισα το χωράφι που σκέπαζε την επισκοπή και όταν έφτασα στην άκρη του λόφου και αντίκρυσα τη θάλασσα, την υψηλή ακτή και τη χάρη του τοπίου, είχα την αίσθηση, πως κάτι σημαντικό ήταν κρυμμένο εκεί. Τον επόμενο χρόνο μια πίστωση 150.000 δρχ. για δύο εβδομάδες δοκιμαστικής ανασκαφής κι ένα άξιο ανασκαφικό συνεργείο αρχίσαν να ξεδιαλύνουν το μυστήριο. Σήμερα, μετά από πέντε ανασκαφικά καλοκαίρια και συνολική δαπάνη 3.200.000 δρχ., ένας ακόμη αρχαιολογικός χώρος στη Μακεδονία αρχίζει να δημιουργείται.

Θεσσαλονίκη,
Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Ευτέρπη Μαρκή

EXCAVATION OF BYZANTINE PYDNA

by E. MARKI

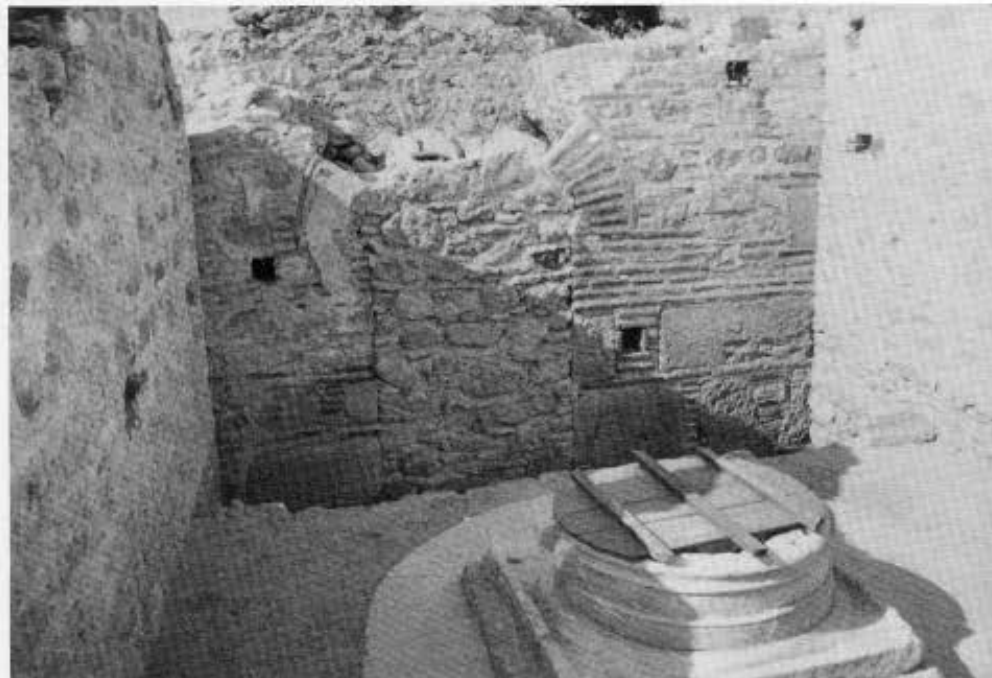
The research of ancient Pydna (Byzantine Kitros), carried out by the 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, includes: 1) the discovery of the episcopal church of Kitros of the Middle Byzantine period, dated to the 10th century A.D.; it is a basilica with a dome and a surrounding porch outside the building, 2) the location of two earlier basilicas, below the former, dated to the beginning of the 5th or the third quarter of the 6th century, 3) the conclusions concerning the destruction of the episcopal church by a fire about the end of the 12th century and its use as a military camp by the Franks in 1204; then, a high tower with a well was built in the Bema, while an underground domed cistern was built north from the temple for the needs of the camp, and 4) the discovery of a cave for worship in the slope of the late Bronze Age mound; the floor of the cave is painted, while the murals of the walls belong to two phases, dated to the mid-11th century and the 12th century A.D.

The excavation carried out in 1988 aimed at the location of the boundaries of the archaeological site. A gate covered with a vaulted roof was discovered south from the cistern, while 55 m. of the eastern part of the surrounding wall and 65 of the northern were also excavated. Furthermore, the excavational data indicated that the dimensions of the castle built by Justinian in the southern part of the ancient city were 4.20×1.30 m. The castle was built in two phases and it was afterwards altered and repaired. The inner wall, 1.40 m. wide, and the big square tower of the northern surrounding wall were built during the first phase; the outer wall, 1.30 m. wide, made of stones, plaster and fragments of bricks, was built in the mid-Byzantine period. Finally, certain parts of the surrounding wall, built with cloisonne masonry recalling the episcopal church, were built later.

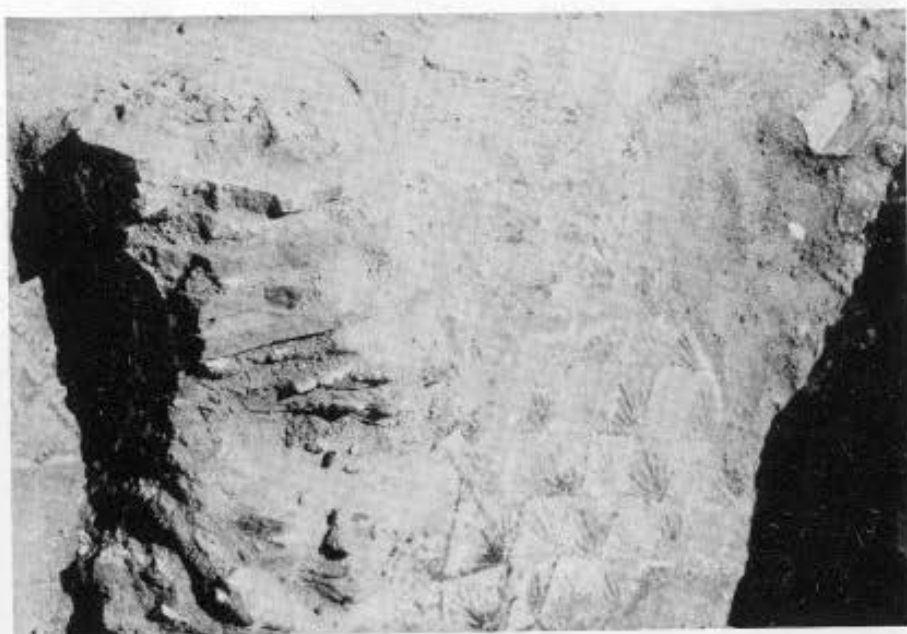

1. Πύδνα. Ἀποψη των ερειπίων της μεσοβυζαντινῆς επισκοπῆς Κίτρος. 2. Ο εξωνάρθηκας της επισκοπῆς, ἀπό βορρά.

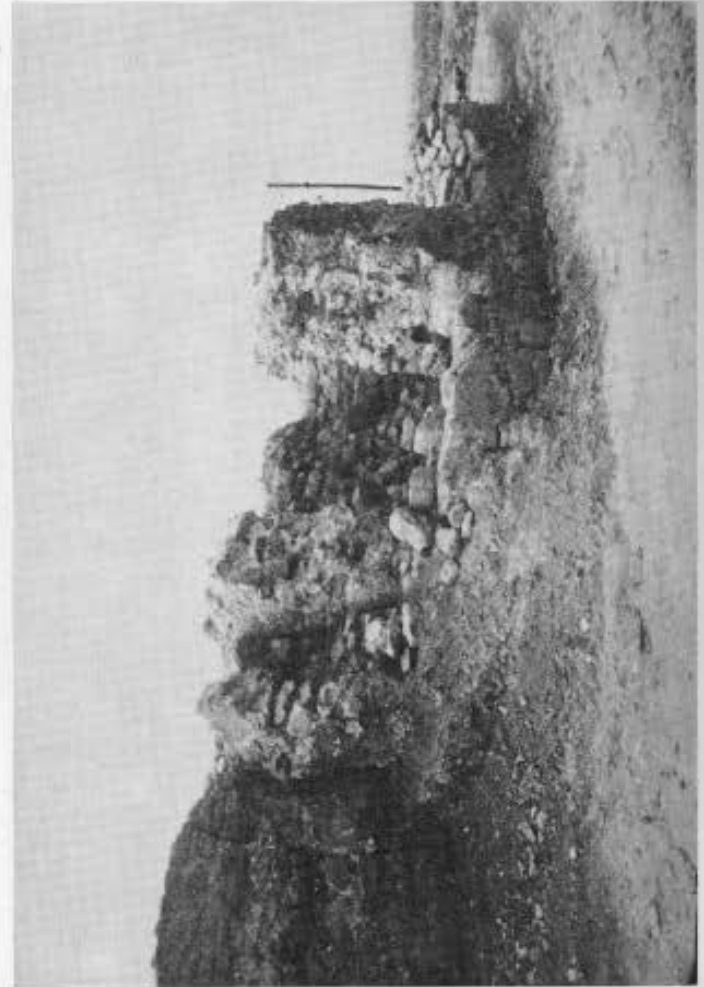
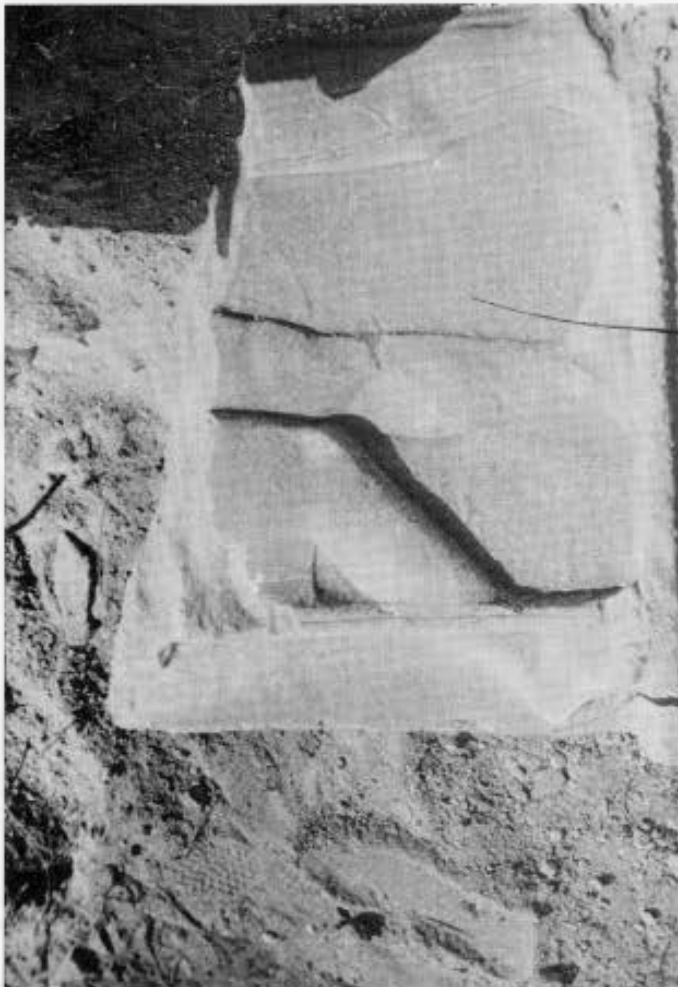
3. Τμήμα της αὐλῆς της Ιουστινιάνειας βασιλικῆς. 4. Τμήμα της βασιλικῆς του 5ου αἰ.

5. Η λακκοειδής μεσοβυζαντινή ταφή και ο στυλοβάτης της Ιουστινιάνειας βασιλικής. 6. Το πηγάδι στο ισόγειο του Φράγκικου πύργου. 7. Η υπόγεια θολωτή δεξαμενή. Δεξιά το φρεάτιο καθαρισμού. 8. Κεραμίδι με εγχάρακτη επιγραφή από

Παράσταση αγίου από το ασκηταριό. 10. Το ζωγραφισμένο δάπεδο του ασκηταριού. 11. Η παράσταση του δεόμενου αρχιερέα. 12. Η εξωτερική πλευρά του παλαιοχριστιανικού τείχους του κάστρου.

13. Η εντοιχισμένη στο βόρειο περίβολο του κάστρου κλασική στήλη. 14. Το ανθρωπόμορφο βαρβαρικό ανάγλυφο στη νότια